

Muhammet Enes Midilli, Dr. Öğr. Üyesi

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2014). Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi: İbn Tolun Camii (1296-1388)" adlı teziyle yüksek lisansını (2017), "Uleymî'nin Kudûs Tarihi: Memlûkler Döneminde Kudûs'te Âlimler ve Eğitim Kurumları" başlıklı teziyle doktorasını (2022) tamamladı. Halen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 1448
İSAM Yayınları 268
İlmî Araştırmalar Dizisi 106
© Her hakkı mahfuzdur.

MEMLÛK KUDÛS'ÜNDE ÂLİMLER VE EĞİTİM KURUMLARI

Muhammet Enes Midilli

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın editörü Mustafa Demiray
Geliştirme editörü Emine Canlı
İmla İnayet Bebek
Bibliyografya Merve Yılmaz
Tasarım Ender Boztürk (iç), Hasan Hüseyin Can (kapak),
Erol Polat (infografik)

Bu eser
TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayınlanmıştır.

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 12.07.2024 tarihli ve 2024/07 sayılı
kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2024
ISBN 978-625-428-661-2

Kapak görseli: Uleymî, *el-Unsu'l-Celîl* (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı,
Millet Yazma Eser Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1384); Aksa Camii, İÜNEK,
II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, NEKYA 90750/9.

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Cadde, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Memlûk Kudûs'ünde âlimler ve eğitim kurumları / Muhammet Enes Midilli. İstanbul ;
Ankara : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ; Türkiye Diyanet Vakfı, 2024.
380 s. ; 23,5 cm. ; harita ; fotoğraf ; şekil (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 1448. İSAM
Yayınları ; 268. İlmî Araştırmalar Dizisi ; 106)
Kaynakça ve dizin var.
ISBN 978-625-428-661-2

İçindekiler

Tablolar ve Grafikler	8
Kısaltmalar	9
Çeviri Yazı Tablosu	10
Önsöz	11

Giriş 15

I. Kaynaklar	19
A. Uleymî ve <i>el-Unsu'l-Celîl</i> 'i	19
B. Diğer Kaynaklar	28
II. Araştırmaların ve Modern Literatürün Değerlendirmesi	32
A. Eğitimin Formelliği Üzerine Tartışmalar: Tedris ve İftâ İcazeti	35
B. Medrese Tanımları ve İlim Kurumları	39
C. Âlimlerin Mansıplarla İlişkilerine Yaklaşımlar	43

Birinci Bölüm

Memlükler ve Kudüs 49

I. Eyyübî Mirası	54
II. Memlük Hâkimiyeti ve İstikrar	59
III. Vilayetten Niyâbete Kudüs'ün İdarî Statüsü	61
IV. Kudüs'ün Hâmisi Olarak Memlükler	69
V. Devletler ve Bölgeler Arası Himayenin Odağında Kudüs	78

İkinci Bölüm

Kudüs'te Bir İlmî Çevrenin Teşekkülü 89

- I. İlim Tahsilinin Güzergâhı 94
 - A. İcazet Türleri ve “Tedris ve İftâ İcazeti” 96
 - B. İlim İçin Seyahat: Rihleler 107
 - C. Tedrise Konu Olan Metinler 111
 - D. Telif Faaliyeti 117
 - E. İstikrar Kazanmış Eğitim Pratikleri 119
- II. Fikhî Mensubiyetler ve Mezhepler Arası Geçişler 120
- III. Kudüs Etrafındaki Âlim Hareketliliği 125
- IV. Âlimlerin İlmî ve Siyasî Çevrelerle Kurduğu İlişkiler 136
 - A. Ulema Aileleri 137
 - B. Hoca-Öğrenci İlişkileri 155
 - C. Siyasî Güç Sahipleriyle İlişkiler 158
- V. Âlim-Sufiler ve Sufi-Âlimler 162

Üçüncü Bölüm

Eğitim Kurumları ve Mansıplar 169

- I. Kudüs'te Eğitimin Kurumsallaşma Süreci 178
- II. Eğitim Kurumları Tipolojisi 188
 - A. Mescid-i Aksâ 191
 - B. Medreseler 196
 - C. Sufi Kurumları 201
 - D. Kapsamlı Kurumlar 205
- III. Kudüs'te Âlimlere Sunulan Mansıplar 210
 - A. İlmî-Bürokratik Mansıplar 212
 - 1. Dört Kādılıkudatlığin Kuruluşu ve Kādılıkudatlar 212
 - 2. Haremeyn Nâzırlığı 216
 - 3. Şahitlik ve Muvakki'lik 218
 - B. İlmî Mansıplar 220
 - 1. Tedris Vazifeleri: Müderris, Muîd ve Mütesaddir 220
 - 2. Öğrenciler 225

3. Kāriler	226
4. Müeddipler	227
5. Tasavvuf Şeyhi ve Dervişler	229
6. Hâzinülkütüp	230
7. İmamlar, Hatipler, Müezzinler ve Muvakkitler	230
IV. Mansıplar ve Rekabet	234
A. Mansıplar ve Rekabet Etrafında Gelişen Kavramlar	235
B. Mansıpların Bölünmesi ve Birden Fazla Mansıba Sahip Olma	238
C. Mansıplara Tayin ve Kahire'nin Artan Etkisi	242
V. Kurumsallaşma ve Mansıpların Âlimlerin Sosyal Hayatına Etkisi	251
Sonuç	257
Kaynaklar	265
Ekler	287
Ek 1: Uleymî'nin el-Unsu'l-Celîl'inin Planı	289
Ek 2: Memlûkler Dönemindeki Kudûs Ulemasının Tedris ve İftâ İcazetleri	290
Ek 3: Tedrise Konu Olan Metinler	301
Ek 4: Memlûkler Döneminde Kudûs'te Eğitim Kurumları	305
Ek 5: Eğitim Kurumlarının Kronolojik Listesi	341
Ek 6: Salâhiyye Medresesi'nin Müderris, Muid ve Öğrencileri	345
Ek 7: Salâhiyye Hankahı'nın Şeyh ve Dervişleri	347
Ek 8: Muazzamiyye Medresesi'nin Müderris ve Muidleri	348
Ek 9: Haritalar	349
Ek 10: Görseller	355
Dizin	367

Şekiller ve Tablolar

- Şekil 1. İzzeddin el-Kudsî'nin Rihleleri 108
- Tablo 1. *el-Unsu'l-Celîl*'de Âlimlerin Mezhebî Mensubiyetlerine Göre Dağılımı 121
- Tablo 2. 7. (13.) Yüzyılda Âlimlerin Mezhebî Mensubiyetlerine Göre Dağılımı 121
- Tablo 3. 8. (14.) Yüzyılda Âlimlerin Mezhebî Mensubiyetlerine Göre Dağılımı 121
- Tablo 4. 9. (15.) Yüzyılda Âlimlerin Mezhebî Mensubiyetlerine Göre Dağılımı 121
- Tablo 5. 10. (16.) Yüzyılda Âlimlerin Mezhebî Mensubiyetlerine Göre Dağılımı 121
- Şekil 2. 9. (15.) Yüzyılda Âlimlerin Mezhebî Mensubiyetlere Göre Dağılımı 122
- Şekil 3. Âlimlerin Kudüs Etrafındaki Hareketliliği 128
- Şekil 4. Şemseddin İbnü'l-Ezrak'ın Hareketliliği 131
- Şekil 5. Şemseddin İbnü'l-Cezerî'nin Hareketliliği 135
- Şekil 6. Benî Cemâa Ailesinin Kudüs Kolu 139
- Şekil 7. Benî Kalkaşendî Ailesi 141
- Şekil 8. Alâî Ailesi 143
- Şekil 9. Benî Ebû Şerîf Ailesi 145
- Şekil 10. Benî Deyrî Ailesi 147
- Şekil 11. Benî Nakîb Ailesi 151
- Şekil 12. Benî AVECÂN Ailesi 152
- Şekil 13. Uleymî'nin *el-Unsu'l-Celîl*'de Kudüs'teki Eğitim Kurumlarını Listelerken İzlediği Rota 177
- Şekil 14. Kudüs'te Eğitim Kurumlarının Yarımlık (Hicrî) Dönemlere Göre Dağılımı 180

Çeviri Yazı Tablosu

ا	‘	ض	d, z
ء	b	ط	ṭ
ب	t	ظ	ẓ
ت	s	ع	‘
ث	c	غ	ġ
ج	ḥ	ف	f
ح	ḥ	ق	ḳ
خ	d	ك	k, g
د	ẓ	ل	l
ذ	r	م	m
ر	z	ن	n
ز	s	ه	h
س	ṣ	و	v, u, ū, o
ش	ş	ى	y, i, î, î
ص	ş		

Önsöz

Bu çalışma bir kitabı, bir şehri ve bu şehirde yaşayan âlimleri konu edinmektedir. Şehir dünya tarihinde dinî, tarihî ve manevi önemiyle öne çıkan Kudüs, kitap ise İslam telif tarihinde müstakil olarak Kudüs'ün tarihini, topografyasını, eğitim kurumlarını ve ulemasını konu edinen yegâne metin olan Mücîrüddin el-Uleymî'nin (ö. 927/1521) *el-Unsu'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl* adlı eseridir. Medreselerin ve vakıfla desteklenen diğer eğitim kurumlarının ortaya çıkışını, yaygınlaşmasını ve bu gelişmenin âlimlerin ilmî ve sosyal hayatı üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmaların geniş bir literatür oluşturduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu meseleleri Kudüs üzerinden değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışma, Kudüs'te belirgin bir ilmî çevrenin teşekkül ettiği Memlûkler dönemine ve bu döneme şahitlik eden Kudüslü bir âlim, kâdılkudat ve müellifin şehirle ilgili tarihî kayıtlarına odaklanmaktadır.

Bir doktora tezi olarak başladığı serüvenden kitaplaşmasına kadar uzun bir hazırlık sürecinin mahsulü olan bu çalışmada maddi ve manevi katkılarını gördüğüm pek çok kişi ve kurumu burada anmak hem bir vefa borcu hem de mutluluk vesilesidir. Öncelikle lisans yıllarından itibaren tarih yazıcılığı ve ilim tarihi üzerine kendisiyle okumalar yaptığım, elinizdeki çalışmanın her bir meselesini kendisiyle uzun uzadıya müzakere ettiğim ve her zaman destek ve teşviklerini gördüğüm danışman hocam Harun Yılmaz'a müteşekkirim. Bu kitabın dayandığı tezin ilk danışmanı olan ve Kazakistan'daki görevi için Türkiye'den ayrılana kadar rehberliğini ve katkılarını esirgemeyen hocam Casim Avcı'ya şükranlarımı sunarım. Tez izleme jürisinde yer alan, yorum ve yönlendirmeleriyle çalışmanın şekillenmesine önemli

katkıları olan, metnin son halini titiz bir şekilde okuyarak sorduğu sorular ve ileriye dönük tavsiyeleriyle beni her daim cesaretlendiren hocam Halit Özkan'a minnettarım. Çalışmanın ikinci bölümündeki pek çok mesele, bundan yaklaşık on yıl kadar önce Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) düzenlediği Lisans Akademik Destek Programı (LADEP) kapsamında kendisinden aldığım hadis usulü derslerinin, bu derslerde icazet, rihle ve semâ kaydı gibi meseleler üzerine yaptığımız istişarelerin uyandırdığı ilgi ve merakın izlerini taşımaktadır. Tez jürisine katılarak kıymetli eleştirilerini, yorumlarını ve tashihlerini paylaşan ve çalışmanın mütekâmil hale gelmesine önemli katkıları olan hocalarım Gülgün Uyar, Güllü Yıldız ve Nurettin Gemici'ye, bu vesileyle lisans ve lisansüstü eğitim süreçlerini tamamladığım ve 2015-2019 yılları arasında araştırma görevlisi olarak çalışma fırsatı bulduğum Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin yöneticilerine ve üzerimde büyük emekleri olan tüm hocalarıma şükranlarımı sunarım.

Araştırma sürecinin çeşitli safhalarında kıymetli eleştiri, görüş ve tavsiyelerini aldığım Abdurrahman Atçıl, Gürzat Kami, Halil İbrahim Yılmaz, Hasan Tuncay Başoğlu, Şerife Eroğlu Memiş ve Talal Al-Azem'e müteşekkirim. Yaptığımız sayısız ve uzun sohbetlerde çalışmanın her aşamasını dikkatli bir şekilde dinleyen, araştırma sürecinin sadece keyifli değil yorucu ve yıpratıcı dönemlerinde de her zaman yanımda olan kıymetli dostum Dursun Karaman'a bilhassa teşekkür ederim. Kitabın ikinci bölümünde yer alan âlimlerin tahsil süreçleri ve icazetleriyle ilgili bazı meseleleri netleştirmeme yardımcı olan Garrett Davidson'a, Memlûk sultanı el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın Kudüs'e vakfettiği medresenin vakfiyesine dair çalışmasını ve bulgularını benimle paylaşma nezaketi gösteren Takao Ito'ya, tezin ekler bölümünde yer alan mushaf vakfiyelerinin görsellerini Harem-i Şerif İslam Müzesi'nden temin ederek benimle paylaşan Mescid-i Aksâ Yazma Eser Kütüphanesi sorumlusu Yusuf el-Özbeki'ye şükranlarımı sunarım. *el-Unsu'l-Celîl*'in erken tarihli önemli yazma nüshalarını edindiğim Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi çalışanlarına ve bilhassa yazma eser uzmanı Hüseyin Örs'e müteşekkirim.

Araştırma Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında araştırmacı olarak bulunduğum İSAM'ın bu çalışmanın başarıyla yürütülmesi ve

sonuçlandırılmasında maddi ve manevi büyük katkıları oldu. Bu vesileyle İSAM Başkanlığı'na, bu süreçte AYP'nin koordinatörlüğünü üstlenen Hasan Tuncay Başoğlu ve ilim dalı sorumlusu Halil İbrahim Hançabay'a, projenin yürütücüsü İbrahim Köse'ye ve proje kapsamında seminerlerine katıldığım tüm hocalarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışma süresince sıcak bir çalışma ortamı sunan ve kaynak temini konusunda her türlü kolaylığı gösteren İSAM Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim. Halil İbrahim Hançabay, AYP'de İslam tarihi ilim dalı sorumlusu olarak çalışmamın aşamalarını yakından takip etmenin yanı sıra görev yaptığım İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde de sohbetini ve dostluğunu hiçbir zaman esirgemedi, kendisinin nezdinde fakültede bana elverişli bir çalışma ortamı sağlayan tüm hocalarıma ve mesai arkadaşlarıma müteşekkirim.

Doktora araştırmam sırasında 2022 yılında İngiltere'de Birmingham Üniversitesi'nin School of History and Cultures bölümünde misafir araştırmacı olarak bulundum. Bu süreçte danışmanlığımı üstlenerek tezimle yakından ilgilenen, sorduğu sorular ve modern literatürdeki tartışmalara dair yaptığı yönlendirmelerle tezin şekillenmesine önemli katkılarda bulunan Christopher Markiewicz'e minnettarım, kendisine teşekkür ederim. Birmingham'da bulduğum dönemde keyifle çalıştığım ve ihtiyaç duyduğum pek çok kaynağı temin etme imkânı bulduğum Birmingham Üniversitesi Kütüphanesi'nin çalışanlarına da teşekkür etmek isterim. Bu süreçte *el-Unsu'l-Celil*'in nüshalarını araştırmak için Londra'da British Library'yi ve Oxford'da Bodleian Kütüphanesi'ni ziyaret etme imkânı buldum. Bu kütüphanelerin yazma eser arşivlerinde çalışan görevlilere ve yine Londra'da bulduğum dönemde huzurlu bir şekilde çalıştığım ve tezle ilgili pek çok modern araştırmayı inceleme imkânı bulduğum SOAS Kütüphanesi çalışanlarına da müteşekkirim. Verdiği maddi desteklerle bu ülkedeki araştırmalarımı kolaylaştıran İSAM'a ve Meridyen Derneği'ne, ayrıca doktora araştırma sürecim sırasında Bilim İnsanı Destekleme Programı kapsamında desteklerini gördüğüm TÜBİTAK'a şükranlarımı ifade etmek isterim.

Elinizdeki kitap 2022 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığım doktora tezine dayanmaktadır. Doktora tezinin akabinde Uleymî'nin çağdaşı Abdülkâdir en-Nuaymî'nin

(ö. 927/1521) *ed-Dāris fī Tārīhi'l-Medāris* adlı eseri üzerinden Dimaşk eğitim kurumlarının tipolojilerini çıkarmayı ve bu kurumları mekânsal olarak analiz etmeyi hedefleyen 122K355 numaralı TÜBİTAK projesinde araştırmacı olarak bulundum. Elinizdeki kitapta yer alan Kudüslü âlimlerin hareketliliğine ve şehrin eğitim kurumlarına dair hazırlanan haritalar ve yapılan mekânsal analizlerde bu proje sırasında edindiğim tecrübenin önemli katkıları oldu. Bu vesileyle projenin yürütücüsü Harun Yılmaz ve danışmanı Yunus Uğur'a bir kez daha teşekkür etmek isterim. Yayın sürecinde emek veren, isimlerini bilmediğim hakemlerin yanı sıra geliştirme editörü Emine Canlı'ya, imlada İnalet Bebek, bibliyografyada Merve Yılmaz'a; çalışmanın kitap haline gelip yayınlanmasında desteklerini esirgemeyen İSAM Başkanlığı ve Yayın Kurulu'na; titiz okuması, tashih ve teklifleriyle metnin pek çok açıdan mütekamil hale gelmesini sağlayan editör Mustafa Demiray'a ve çeşitli aşamalarda katkıda bulunan diğer tüm İSAM çalışanlarına minnettarım, kendilerine teşekkür ederim.

Bu süreçte kendilerini pek çok defa ihmal etmek durumunda kaldığım, her koşulda maddi ve manevi desteklerini gördüğüm ve hayır dualarını hiç eksik etmeyen ailem için edebileceğim her türlü teşekkür elbette yetersiz kalacaktır. Yine de bugüne kadar evlatlarının yetişmesi için hiçbir fedakârlıktan sakınmayan muhterem anne ve babama şükranlarımı sunar, kendilerine hayırlı ve sağlıklı bir ömür niyaz ederim. Ayrıca destekleri ve duaları için kayınvalidem ve kayınpederime, tezimle ilgili pek çok meseleyi kendisiyle paylaştığım meslektaşım ve kardeşim Ramazan Emre'ye ve küçük kardeşim Elif Ebrar'a minnettarım. Son olarak doktora tezinin hazırlık aşamasından elinizdeki kitabın yayınlanmasına kadar çalışma sürecinin bütün zorluklarını sabır, anlayış ve hoşgörüyle benimle paylaşan, muhabbet ve desteğini hiç esirgemeyen sevgili eşim Şeyma'ya, varlıklarıyla evimizin huzur kaynağı olan kızlarım Zeynep Sare ve Ayşe Bilge'ye teşekkür etmek benim için büyük bir mutluluk vesilesidir.

Muhammet Enes Midilli

Ümraniye 2024

Giriş

Akademik tarih çalışmalarında araştırmacıdan, çalıştığı sahaya katkı sağlayabilmek için sorular sorması ve bu sorularla o sahanın gündemini ve tartışma alanlarını belirleyen geniş literatür içerisinde kendisine bir yol bulması beklenmektedir.¹ Elinizdeki çalışmanın, İslam ilim tarihine ve Memlûkler döneminde (648-923/1250-1517) Kudûs tarihine odaklanan geniş literatür içerisinde kendi yolunu bulmasını sağlayan sorular şunlar olmuştur: Kudûs'ün siyasî ve özellikle kültürel tarihinde Memlûkler dönemini öncesinden ayıran özellikler nelerdir? Uleymî'nin *el-Unsu'l-Celîl*'inin Kudûs'te yaşayan âlimlerin ilmi ve sosyal tarihi için kaynaklık değeri nedir? Bu âlimlerin tarihî tecrübesi, özelde Memlûkler dönemi entelektüel tarihi, genelde İslam ilim ve eğitim kurumları tarihi içerisinde nasıl konumlandırılabilir? Ele alınan dönemde bir taraftan Kudûs'te vakıfla desteklenen eğitim kurumlarının sayısı artarken diğer taraftan âlimler belirli bir eğitim güzergâhını izleyerek ilimde ihtisas kazanmış, ardından çeşitli ilmi ve bürokratik kadrolarda görevler üstlenmişlerdir. Bu bağlamda Kudûs'te eğitimin kurumsallaşmasıyla ve âlimlerin ilimde ihtisas kazanarak mansıplar edinmeleriyle ilgili süreçler nasıl şekillenmiştir?

Bu soruların cevabını Kudûs'te aramak iki açıdan önemlidir. Birincisi, şimdiye kadar medrese ve ulema tarihi araştırmalarıyla ilgili modern literatürde çoğunlukla siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel merkezler olan Bağdat, Kahire, Dimaşk ve Halep gibi şehirlere odaklanılmıştır.²

.....

1 Maza, *Thinking About History*, 2.

2 Bazı örnekler için bk. Makdisi, "Muslim Institutions of Learning", 1-56; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*; Berkey, *The Transmission of Knowledge*; Gilbert, *The Ulama of Medieval Damascus*; Chamberlain, *Knowledge and Social Practice*. Bu konudaki istisnalardan biri Jean-Claude Garcin'in Yukarı Mısır'da bulunan Kûs hakkındaki *Un centre musulman* başlıklı çalışmasıdır.

Bu eğilimin önemli sebeplerinden biri siyasî ve iktisadî gücü elinde bulunduran güçlü hâmi ve vâkıfların bu şehirlerde bulunması, dolayısıyla bu şehirlerin daha fazla ilim kurumuna ve âlime ev sahipliği yapmış olmasıdır. İkincisi, Memlûk tarihi araştırmalarının yoğun olarak Memlûk-ler'in siyasî ve kültürel merkezi Kahire'de telif edilen metinleri merkeze almasıdır. Konrad Hirschler “Kahire-merkezli bu yaklaşımın Memlûk tarihi araştırmalarında önemli bir eksiklik oluşturduğuna, Kahire dışında telif edilen tarih ve tabakat eserlerinin yeterince incelenmediğine, bu sebeple yerel toplumların geliştirdiği sosyal ve kültürel pratiklerin hak ettiği şekilde takip edilemediğine vurgu yapmıştır.³ Gerçekten de Memlûkler döneminde Kahire, Dımaşk ve Halep gibi önemli siyasî ve iktisadî merkezlere odaklanan çok sayıda tarih ve tabakat eseri telif edilmiştir. Ancak *el-Unsu'l-Celil*'i telif etmekle Uleymî, bize Kudüs'ü merkeze alan yerel bir tarih ve tabakat kaynağı kazandırmıştır.⁴

Siyasî, askerî ve iktisadî açılardan Şam bölgesinin küçük şehirlerinden biri olan Kudüs, Mescid-i Aksâ gibi dinî ve tarihî önem taşıyan ve müslümanlar tarafından mukaddes kabul edilen bir mekâna ev sahipliği yapması sebebiyle özel bir konuma sahip olmuştur. Bu sebeple dönemin siyasî güç sahipleri Kudüs'te vakıf kurmayı önemsemiş, çok sayıda medrese ve ilim kurumu inşa ettirerek zamanla şehirde önemli bir ilmî çevrenin teşekkül etmesine katkı sağlamıştır. Elinizdeki çalışma siyasî-askerî merkezlerin dışında kalan Kudüs'ü konu edinmesi bakımından medrese ve ulema tarihi çalışmalarında üzerinde yeterince durulmayan bir şehre odaklanmaktadır. Ayrıca Uleymî'nin *el-Unsu'l-Celil*'i gibi yerel bir tarih kaynağını incelemesi bakımından da Memlûk tarihi çalışmalarında görülen “Kahire-merkezli” yaklaşımın ötesine geçmeye yardımcı olacak bir teşebbüsü ifade etmektedir.

Memlûkler döneminde Kudüs'teki eğitim kurumlarını, âlimleri ve onların ilmî ve sosyal tarihini konu edinen bu çalışmanın temel kabullerinden biri, bu konunun daha geniş ilmî, sosyal ve siyasî bağlamlardan uzak bir şekilde ele alınmaması gerektiğidir. Dolayısıyla çalışma

.....

3 Hirschler, “Studying Mamluk Historiography”, 169-171.

4 Kenneth Goudie, modern öncesi dönemde telif edilen şehir tarihlerinin çoğunlukla siyasî-ekonomik gücün ve kültürel birikimin yoğunlaştığı şehirlere odaklandığını, bununla birlikte Mekke, Medine ve Kudüs gibi dinî öneme sahip şehirlerin bu konuda bir istisna teşkil ettiğini ifade etmektedir. Bk. Goudie, “Historiography, Arabic 1100-1500”.

boyunca Kudüs'teki idarî uygulamalar ve ilmî pratikler yeri geldikçe Kahire'dekilerle mukayese edilmiştir. Bu yaklaşım bir taraftan Kudüs'e has özelliklerin belirginleştirilmesine yardımcı olurken diğer taraftan Mısır-Şam bölgesindeki ilim kurumlarında ve ilmî pratiklerde paylaşılan ortak süreç ve uygulamaları anlamaya da yardımcı olmaktadır.

Elinizdeki kitap girişi takip eden üç bölüm, sonuç ve eklerden oluşmaktadır. Giriş bölümünde kitabın konusu, kapsamı, amacı ve planı hakkında bilgi verildikten sonra Uleymî'nin *el-Unsu'l-Celîl*'i başta olmak üzere başvurulmuş kaynaklardan bahsedilmiş, ardından çalışmanın ilişkili olduğu modern literatürde, eğitimin formelliği, eğitim kurumlarının tanımları ve âlimlerin mansıplarla ilişkileri etrafında gelişen tartışmalar değerlendirilmiştir. Birinci bölümde Kudüs'ün ilim tarihinde Memlûkler döneminin konumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Memlûkler'in Eyyûbîler'den nasıl bir ilmî çevre miras aldığı, Memlûk hâkimiyetinin Kudüs'ün idarî statüsünde, şehirdeki siyasî ve ilmî hayat üzerinde ne tür dönüşümlere sebep olduğu, Memlûk sultanlarının, emîrlerinin ve dönemin diğer devletlerine mensup siyasî güç sahiplerinin Kudüs'teki vakıfları ve himaye teşebbüsleri ele alınmıştır.

İkinci bölüm, Memlûkler döneminde Kudüs'te yaşayan âlimlere odaklanmaktadır. Burada âlimlerin ders ve fetva verme icazeti alana kadar ilim tahsilinde izledikleri aşamalar, ilmî seyahatleri, fikhî mensubiyetleri, okudukları, okuttukları ve telif ettikleri metinler ele alınmıştır. Ardından *el-Unsu'l-Celîl*'de yer alan âlimlerin biyografileri üzerinden toplanan verilerden yola çıkarak Kudüs etrafındaki âlim hareketliliği incelenmiştir. Burada *rihle* terimi, âlimlerin ilim tahsili için yaptıkları kısa veya uzun süreli seyahatleri ifade ederken “âlim hareketliliği” ifadesi âlimlerin ikamet ettikleri şehri değiştirmesi, bir başka deyişle yerleşmek ve yaşamak üzere Kudüs'te veya başka şehirlerde bulunmaları anlamında kullanılmıştır. Rihle ve âlim hareketliliğiyle ilgili verileri mekânsallaştırmak için coğrafi bilgi sistemlerinden (GIS) faydalanılmış ve ArcGIS programı kullanılarak haritalar hazırlanmıştır. Memlûkler döneminde Kudüs'te teşekkül eden ulema aileleri ve âlimlerin hocaları, öğrencileri ve siyasî güç sahipleriyle kurdukları ilişkiler de burada değerlendirilmiştir. Bu bölümde son olarak âlimlerin tasavvufî ilişkisine ve *el-Unsu'l-Celîl*'de bilhassa sufi kimlikleriyle öne çıkan âlimlere dair değerlendirmelere yer verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümü, vakıfla desteklenen ilim kurumlarına, Kudüs'te âlimlere sunulan ilmî ve bürokratik mansıplara ve bu mansıpların âlimlerin sosyal ilişkilerini nasıl etkilediği meselesine eğilmektedir. Bu bölümde şehrin Haçlılar'dan geri alınışından (583/1187) Memlûkler döneminin sonuna kadar (922/1516) Kudüs'te eğitimin kurumsallaşma süreci incelenmiş, vakfiyeleri ve işlevleri esas alınarak bu kurumlar için bir tipoloji teklif edilmiştir. Gerek bu ilim kurumlarında gerekse kazaî ve bürokratik alanlarda âlimlere sunulan mansıpların tanımları, mansıp sahiplerinden beklenen görevler ve Kudüs'te dört kâdilkudatlığın kuruluşu gibi konular da burada değerlendirilmiştir. Mansıpların âlimler için ne ifade ettiği, onların ilmî hayatlarında ve sosyal ilişkilerinde ne tür dönüşümlere sebep olduğu, âlimlerin mansıplarla ilişkilerinin başta *el-Unsu'l-Celil* olmak üzere dönemin tarih ve tabakat eserlerine nasıl yansıdığı gibi sorular da bu bölümde tartışılmıştır.

Son olarak “Ekler” bölümünün çalışmada ele alınan konu ve görüşleri destekleyecek şekilde planlandığına işaret etmek gerekir. Burada Memlûkler döneminde Kudüs'te yaşayan âlimlerin ders ve fetva verme icazetleriyle onların sıkça okudukları ve okuttukları metinlerin listelerine yer verilmiştir. Çalışmada ele alınan eğitim kurumlarının tarihi, kurucuları, şehirdeki konumları ve vakfiyeleriyle ilgili bilgiler de burada bir araya getirilmiş, takibi kolaylaştırmak adına kurumlar alfabetik olarak sıralanmıştır. Dolayısıyla çalışmanın herhangi bir bölümünde ismi geçen ilim kurumunun tarihi ve vakfiyesi hakkında ayrıntılı bilgiye buradan ulaşmak mümkündür. Ayrıca incelenen eğitim kurumlarının Kudüs'teki konumları, Uleymî'nin eğitim kurumlarını ele alırken Mescid-i Aksâ'yı merkeze alarak izlediği rota, Eyyûbiler ve Memlûkler döneminde Kudüs'te inşa edilen eğitim kurumlarının mekânsal dağılımı, eğitim kurumlarının şehrin hangi bölgelerinde yoğunlaştığını gösteren ısı haritası gibi haritalar ArcGIS programı kullanılarak üretilmiştir. Ekler bölümünde yer alan bu haritalarla bir taraftan çalışmanın mekânı ilgilendiren iddialarının gerekçelendirilmesi diğer taraftan kitap boyunca adı geçen kurum ve yer isimlerinin takibini kolaylaştırmak hedeflenmiştir.

I. Kaynaklar

A. Uleymî ve *el-Unsu'l-Celîl*'i

Memlûkler döneminde Kudûs'te yaşayan âlimlerin ve şehirdeki ilim kurumlarının tarihini konu alan bu çalışmanın en önemli kaynağı hiç şüphesiz Mücîrûddin el-Uleymî'nin *el-Unsu'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl* adlı kitabıdır. Bu eser, İslam tarih literatüründe -bir şehrin faziletlerine dair yazılmış fezâil (*fezâ'il*) türü eserler dışında bırakılacak olursa- müstakil olarak Kudûs tarihi hakkında yazılmış en önemli ve belki de tek metindir. Eserin, 9. (15.) yüzyılın sonları ile 10. (16.) yüzyılın başlarında Kudûs'te yaşamış bir âlim, kadı ve müellifin elinden çıkmış olması birkaç açıdan önemlidir. Birincisi kitap, Kudûs'un topografik özelliklerine, mahallelerine, başta Mescid-i Aksâ olmak üzere ilim kurumlarına, idaresine ve ilmî çevresine dair içeriden bir bakış açısı sunmaktadır. İkincisi, eserin Memlûkler döneminin neredeyse tamamını kuşatacak bir kronolojik genişliğe sahip olmasıdır. Bu durum şehirdeki gerek idarî gerekse ilmî sahadaki değişim ve dönüşümleri artzamanlı (diyakronik) olarak takip etmeyi mümkün hale getirmektedir. Üçüncüsü ise müellifin Kudûs'te uzun süre kadı olarak görev yapması ve bu sebeple kadı sicillerine erişme imkânı bulmasıdır. Bu sayede dönemin diğer kaynakları, özellikle de Kahire'de ve diğer şehirlerde telif edilen tarih ve tabakat eserleri üzerinden tespit edilemeyecek yerel ve arşiv niteliği taşıyan bilgiler *el-Unsu'l-Celîl*'de yer almıştır.⁵

Müellifin hayatına yakından bakmak, eserin telif edildiği tarihî bağlamı belirginleştirmeye yardımcı olacaktır. Mücîrûddin Ebû'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed el-Ömerî el-Uleymî el-Makdisî, 860 (1455)

.....

5 *el-Unsu'l-Celîl* dikkatli bir şekilde okunduğunda Uleymî'nin çeşitli belgelerin muhafaza edildiği ve içerisinde arşivle ilgili pratiklerin geliştirildiği üç önemli sahayla ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi hukuki belgelerin muhafaza edildiği kadı arşivleri, ikincisi vakfiyelerden oluşan kurumsal arşivler ve üçüncüsü semâ kayıtları ve icazetlerden oluşan eğitimle ilgili arşivlerdir. Memlûkler döneminde arşiv etrafında gelişen pratikler için bk. Hirschler, "From Archive to Archival Practices", 3. Bu dönemde tarihçiler bu arşivleri yoğun bir şekilde kullanmışlar, arşiv niteliğindeki belgeleri, hâlihazırdaki ve gelecekteki okuyucuları için erişilebilir hale getirmişlerdir. Bk. Bora, *Writing History in the Medieval Islamic World*, 14.

yılında Kudüs'te doğmuş ve 927 (1521) yılında burada vefat etmiştir. Ömrünün büyük bir kısmını Kudüs'te geçiren Uleymî, Memlûkler'in yaklaşık son altmış yılıyla Osmanlılar'ın Mısır-Şam bölgesine hâkim olduğu ilk yıllara şahitlik etmiştir. Ancak Uleymî'nin biyografisine yer veren kendisine muasır bir tarih veya tabakat eseri tespit edilememiştir.⁶ Onunla ilgili en önemli biyografi kayıtları İbn Humeyd'in (ö. 1295/1878) *es-Suḥubu'l-Vābile 'alā Ḍarā'ihî'l-Ḥanābile* adlı Hanbelî tabakatında yer almaktadır.⁷ Burada İbn Humeyd, Uleymî'yi tanıyan ve Kudüs'te onunla bizzat görüşerek hayat hikâyesini kendi ağzından dinleyen Şâfiî âlim Cârullah İbn Fehd'den (ö. 954/1547) nakledilen kayıtlara dayanarak Uleymî'nin hayatı, ilim tahsili ve kariyeri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Uleymî, 13 Zilkade 860 (13 Ekim 1456) tarihinde Kudüs'te doğmuş, on yaşlarındayken Kur'an'ı ezberlemiş, yine henüz çocukken Şemseddin Muhammed İbn İmrân'ın (ö. 873/1469) Buhârî'nin *eş-Şaḥîḥ*'ini okuttuğu hadis meclisine katılmış, nahve ve Hanbelî fıkına dair muhtasar metinleri ezberleyip bunları Takıyyüddin Ebû Bekir İbnü'l-Kalkaşendî (ö. 867/1463), Kemâleddin İbn Ebû Şerîf (ö. 906/1500) ve Necmeddin İbn Cemâa (ö. 901/1495-96) gibi Kudüs'ün önde gelen âlimlerine arz etmiştir. Fıkıh ilmini o sırada Kudüs'te Hanbelî kâdilkudatı olan babası Şemseddin Muhammed el-Uleymî'den (ö. 873/1469) tahsil etmiştir.⁸

Uleymî hem *el-Unsu'l-Celîl*'de hem de Hanbelî tabakatı *el-Menhecû'l-Aḥmed fî Terâcimi Aşḥâbi'l-İmām Aḥmed*'de babası hakkında uzun bir biyografi kaleme almıştır. Buna göre babası Remle'de doğmuş, ilk olarak burada ilim tahsil etmiş, daha sonra Dımaşk, Kahire ve Kudüs'e

6 Uleymî'nin biyografisini ele alan kaynaklar ve modern araştırmalar için bk. Çelebi, *Sullemu'l-Vuşûl*, 2:263; el-Ğazzî, *en-Na'tu'l-Ekme*, 52-55; İbn Humeyd, *es-Suḥubu'l-Vābile*, 2:516-518; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedıyyetu'l-Ârifîn*, 1:544; eş-Şaṭṭî, *Muhtaşaru Tabakâti'l-Ḥanābile*, 81-82; ez-Ziriklî, *el-A'lām*, 3:331; Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, 5:177; el-'Aselî, "Muciruddîn el-'Uleymî", 115-136; el-Enşârî, *Mu'errihu'l-Kuds*; Busse, "Mudjir al-Dîn al-'Ulaymî", 7:294-295; Little, "Mujir al-Dîn al-'Ulaymî's Vision of Jerusalem", 237-247; Güşe, "Muciruddîn 'Abdurrahmân el-'Ömerî el-'Uleymî", 173-184; Özaydın, "Ebû'l-Yümn el-'Uleymî".

7 İbn Humeyd'in *es-Suḥubu'l-Vābile*'si ilk defa 1996 yılında neşredilmiştir. Bunun öncesinde 1985 yılında Kâmil Cemîl el-Aselî *es-Suḥubu'l-Vābile*'nin Uleymî'nin biyografisine katkılarını değerlendiren bir makale kaleme almış ve eserde Uleymî'nin biyografisinin yer aldığı kısmı neşretmiştir. Bk. el-'Aselî, "Muciruddîn el-'Uleymî", 115-122.

8 İbn Humeyd, *es-Suḥubu'l-Vābile*, 2:517.

ilmî seyahatler yapmış, önce Remle’de, sonra 853-873 (1449-1468) yılları arasında yirmi yıl Kudüs’te Hanbelî kâdılkudatlığı yapmıştır. Uleymî babasının hayatını anlatırken onun sahip olduğu nisbeler hakkında da bilgi vermiş, nesebi Hz. Ömer’e dayandığı için “el-‘Ömerî”, dedelerinden Ali b. ‘Uleym’e nisbetle de “el-‘Uleymî” nisbesini aldığını belirtmiştir. Babasının Kudüs, Remle ve diğer Filistin şehirlerinde Hanbelî mezhebine mensup en önemli fakih ve fetva mercii haline geldiğini de ifade etmiştir.⁹ Uleymî, babasını erken yaşta kaybetmiş olsa da bu süre içerisinde hem ondan hem onun aracılığıyla eriştiği ilmî çevreden istifade etmiş, ayrıca kadılıkla ilgili ilk gözlemlerini ve tecrübelerini babası üzerinden edinmiştir.

Cârullah İbn Fehd’in naklettiği biyografi, Uleymî’nin Kudüs’ten Kahire’ye gidişyle devam etmektedir. Yirmi yaşında (880/1475-6 yılında) Kahire’ye giden Uleymî burada Mısır’ın Hanbelî kâdılkudatı Bedreddin Muhammed es-Sa’dî’nin¹⁰ (ö. 900/1494) ilim halkasına dâhil olmuş ve Kahire’de kalacağı yaklaşık on yıl boyunca onun yakın öğrencilerinden biri olmaya devam etmiştir. Burada ayrıca şehrin önde gelen muhaddis ve tarihçilerinden Şemseddin es-Sehâvî’den (ö. 902/1497) hadis tahsil etmiştir.¹¹ Uleymî’nin Mısır-Şam bölgesinin en önemli kültürel merkezi Kahire’de on yıl gibi uzun bir süre geçirmiş olması oldukça önemlidir. Burada dönemin önemli âlimleriyle görüşmenin yanı sıra çok sayıda farklı kitaba erişme imkânı da bulmuş olmalıdır. Onun tarihe özel bir ilgi duyduğu (*lehu’l-ikbâl ‘alâ’t-târîh*) bilinmektedir.¹² Muhtemelen gerek *el-Unsu’l-Celîl*’de gerekse tarihle ilgili diğer eserlerinde kullandığı malzemelerin önemli bir kısmını burada edinmiştir. Ayrıca Kudüs’le ilgili idarî ve sosyal gelişmeleri Kahire’den takip etmeye devam etmiş, Kudüs’ü Memlûkler’in idarî merkezinden de gözlemleme imkânı bulmuştur.¹³

.....

9 el-‘Uleymî, *el-Unsu’l-Celîl*, thk. Ebû Tebbâne - el-Ke’âbine, 2:285-289 (*Unsu’l-Celîl*’in bu baskısına atıfta bulunulurken muhakkik bilgisine yer verilmeyecek, başka bir nüshası kullanıldığında ayrıştırıcı bilgi zikredilecektir); el-‘Uleymî, *el-Menhecu’l-Ahmed*, 5:262-269.

10 Hanbelî tabakatında Bedreddin es-Sa’dî’yi hocamız (*şeyhuna*) diye anan ve onun biyografisine geniş yer ayıran Uleymî, Kahire’ye ondan ilim tahsil etmek için gittiğini, burada kaldığı on yıl boyunca onun kendisine çok iyi davrandığını ve ikramda bulunduğunu söylemiştir. Bk. el-‘Uleymî, *el-Menhecu’l-Ahmed*, 5:319.

11 İbn Hümeyd, *es-Suhubu’l-Vâbile*, 2:517.

12 İbn Hümeyd, *es-Suhubu’l-Vâbile*, 2:517.

13 Uleymî 880 (1475-6) yılından önce de Kahire’ye gitmiş olmalıdır. Zira 876 (1471) ☞